

JOLANTA HYS
Biblioteka Narodowa
e-mail: j.hys@bn.org.pl

POJĘCIE PRAGMATYKI W TEORII JĘZYKÓW INFORMACYJNO-WYSZUKIWAWCZYCH

Jolanta Hys jest doktorem nauk humanistycznych w zakresie bibliologii, absolwentką Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej Uniwersytetu Warszawskiego (obecnie IINiSB UW) i studiów podyplomowych w zakresie bibliotek naukowych w tym Instytucie. Specjalizuje się w problematyce teorii i praktycznego wykorzystania języków informacyjno-wyszukiwawczych. Od 1994 r. pracuje w Bibliotece Narodowej, od 2000 do 2007 r. na stanowisku kierownika Sekcji Opracowania Rzeczowego w Zakładzie „Przewodnika Bibliograficznego”, a od 2007 r. – kierownika Pracowni Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiątej. Jest autorką licznych referatów przedstawianych na ogólnokrajowych warsztatach Komisji Opracowania Rzeczowego przy Zarządzie Głównym SBP oraz publikacji w specjalistycznych czasopismach i naukowych pracach zbiorowych, np. Wpływ zmian politycznych

na JHP BN (*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 79/2003; UKD w „Przewodniku Bibliograficznym”. W: *UKD w środowisku komputerowym*, pod red. B. Sosińskiej-Kalaty (2004 r.). Jest współtwórcą tablic skróconych UKD (*Uniwersalna Klasyfikacja Dziesiąta*, UDC-P058, Warszawa: BN, 2006).

SŁOWA KLUCZOWE: Pragmatyka językowa. Język informacyjno-wyszukiwawczy. Teoria konwersacji H. P. Grice’a. Kryteria działań pragmatycznych. Adekwatność indeksowania. Jednolitość indeksowania.

ABSTRAKT: Problematyka pragmatyki języków informacyjno-wyszukiwawczych (JIW) lokuje się w kontekście pragmatyki języka naturalnego i stanowi najsłabiej poznany obszar wiedzy o tych językach. W artykule w skrótowny sposób przedstawiono rozumienie pojęcia pragmatyki językowej przyjęte w językoznawstwie, a następnie dokonano próby zdefiniowania pragmatyki JIW. Określając pole badawcze pragmatyki JIW, opisano dwa pojęcia, które uznane zostały za kluczowe dla teorii pragmatyki JIW: adekwatność użycia JIW i jednolitość użycia JIW.

WPROWADZENIE

Według klasycznej definicji pochodzącej z *Foundation of the Theory of Signs* Charlesa Morrisa (1938) pragmatyka definiowana jest jako jeden z trzech głównych działów semiotyki, czyli ogólnej teorii znaków. W opozycji do dwóch pozostałych działów, tj. syntaktyki i semantyki, badających relacje formalne i znaczeniowe zachodzące między znakami w tekstach i systemie znaków (języku), pragmatyka w tym najogólniejszym ujęciu zajmuje się stosunkami zachodzącymi między znakami a ich użytkownikami. Tak ogólny

sposób rozumienia pragmatyki pozwala na objęcie nią różnych aspektów użycia języka, takich jak: komunikowanie, rozumienie, wyrażanie, motywacje psychologiczne mówiących i uwarunkowania społeczne aktów komunikacji (por. *Encyklopedia...*, 1999, s. 453-454). W późniejszych próbach uściślenia zakresu pragmatyki przyjmowano więc różne interpretacje relacji „znak – użytkownik znaku”, co znalazło też odbicie w różnych interpretacjach węższego pojęcia „pragmatyka językowa”, które stanowi zasadniczy punkt wyjścia dla prezentowanych w niniejszym artykule rozważań o polu badawczym pragmatyki języków informacyjno-wyszukiwawczych.

PRAGMATYKA JĘZYKA NATURALNEGO

Pragmatyka językowa (lingwistyczna) to pragmatyka zajmująca się językiem naturalnym. W polu jej zainteresowania znajduje się więc to, co jest związane z użyciem języka naturalnego, kto się z kim porozumiewa, kiedy, gdzie, dlaczego i po co. Przedmiotem badań pragmatyki językowej jest stosunek między znakami słownymi a interpretatorami (wypowiadającymi lub słuchaczami wypowiedzi), czyli proces komunikacji w kontekście relacji użytkownika do przekazywanej informacji. Owa relacja wyraża się w określonym sposobie odbioru i przetwarzania nadanej informacji. Za przynależne do pola badawczego pragmatyki języka naturalnego uznaje się zatem to, w jaki sposób, za pomocą jakich środków systemowych w komunikacji językowym realizowany jest stosunek nadawcy komunikatu do tego komunikatu i zawartej w nim informacji.

W *Słowniku encyklopedycznym informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*, w artykule poświęconym pragmatyce lingwistycznej zebrano najbardziej znane koncepcje wyznaczania przedmiotu i celu badań tego działu językoznawstwa, podsumowując ten przegląd stwierdzeniem, iż zgodnie z przytoczonymi koncepcjami „pragmatyka języka naturalnego powinna badać właściwie wszystko, co warunkuje użycie języka, a więc całą sytuację komunikacyjną, w której kodem służącym do przekazywania informacji jest język naturalny, wraz z nim samym” (Bojar, oprac. 2002, s. 204). Tak szerokie ujęcie pozwala zakres pragmatyki zrównać z zakresem całej semiotyki, ale też pozwala za uprawniony uznać wniosek, iż „pragmatyka języka naturalnego innym dziedzinom semiotyki pozostawić powinna do badania język naturalny rozumiany jako system (a przejawiający się w kompetencji jego użytkowników), sama zaś powinna zająć się jego realizacją, przejawiającą się w konkretnych aktach komunikacyjnych (performancja)” (Bojar, oprac. 2002, s. 204). Oba te wnioski w *Słowniku* uznano jednak za postulaty zbyt szeroko wyznaczające zakres badań pragmatyki języka naturalnego, bo ignorujące fakt, iż w warunkach naturalnych sytuacja komunikacyjna rozpatrywana w sposób całościowy obejmuje użycie nie tylko języka naturalnego, ale również innych kodów niewerbalnych, które zwykle współuczestniczą z językiem naturalnym w komunikacji zachodzącej w obecności nadawcy i odbiorcy komunikatu. Odwołując się do przytoczonej wcześniej klasycznej definicji pragmatyki C. Morrisa oraz definicji języka sformułowanej przez Ferdynanda de Saussure’a (w której język określony jest jako system znaków, a znaki jako obiekty o dwoistej naturze, składające się z sygnału, czyli części oznaczającej i niesionej przez ten sygnał informacji, czyli części oznaczanej), stwierdzono, że za oczywiste przyjąć można, iż w kręgu zaintere-

sowań pragmatyki lingwistycznej powinny znaleźć się dwa podstawowe aspekty stosunku użytkownika języka do komunikatu językowego: jego stosunek do sygnału oraz jego stosunek do informacji, która w tym sygnale jest zakodowana. Pierwsza z tych relacji stanowi od dawna przedmiot badań stylistyki języka naturalnego, która powinna zostać uznana za jedną z dwóch głównych dyscyplin pragmatyki języka naturalnego. Druga relacja, czyli stosunek użytkownika do przekazywanej informacji, manifestujący się w wyrażanej w komunikatach językowych metainformacji, nie stała się dotąd przedmiotem badań odrębnej dyscypliny językoznawczej – a to ona właśnie, według autorów *Słownika*, powinna stanowić główny obiekt badań pragmatyki języka naturalnego (por. Bojar, oprac. 2002, s. 205).

W pojęciu pragmatyki mieści się sposób użycia języka jako narzędzia porozumiewania się, cel tego użycia oraz jego skuteczność. W rozważaniach o pragmatyce mieszczą się również intencje nadawcy, jego zachowanie, a także rola czynników pozajęzykowych. Pragmatykę językową określić można jako dziedzinę badającą akty mowy, etykietę językową oraz tekst jako wynik aktu komunikacji.

Z punktu widzenia analizy pola badawczego i celów pragmatyki JIW warto szczególną uwagę zwrócić na dwie znane teorie pragmatyki języka naturalnego: teorię aktów mowy Johna L. Austina i teorię konwersacji H. Paula Grice'a.

Według jednej z koncepcji pragmatyka lingwistyczna zajmuje się zasadami użycia języka w konkretnych aktach komunikacyjnych. Koncepcję tę rozwijał J. L. Austin, przyjmując w swej teorii rozróżnienie w aktach komunikacyjnych czynności lokucyjnej, która ma znaczenie, czynności illokucyjnej, która ma pewną moc, jaka przysługuje mówieniu czegoś oraz czynności perlokucyjnej, która jest osiąganiem pewnych skutków poprzez powiedzenie czegoś. Czynność lokucyjna jest ogólnie równoważna wypowiedzianiu pewnego zdania z pewnym sensem i odniesieniem, co z kolei jest równoważne „znaczeniu” w tradycyjnym sensie. Czynność illokucyjna to informowanie, rozkazanie, ostrzeżenie, przyrzekanie itd., to znaczy wygłaszanie wypowiedzi, które mają pewną (konwencjonalną) moc. Czynnością perlokucyjną jest to, co powodujemy lub osiągamy dzięki mówieniu czegoś, tj. przekonywanie, perswadowanie, powstrzymywanie, zaskakiwanie itd. (Austin, 1993, s. 654-655, 666). Akt mowy jest jednocześnie czynnością komunikowania (aktem lokucyjnym), realizacją intencji mówiącego (aktem illokucyjnym) i wpływem, jaki ta realizacja wywiera na odbiorcę (aktem perlokucyjnym) (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 2003, s. 28).

Teoria aktów mowy J. L. Austina opiera się na przekonaniu, że znaczenie to użycie języka, a nie analiza zdań w kategoriach warunków prawdziwości. Żeby zrozumieć komunikat, odbiorca musi znać zasady użycia pewnego rodzaju komunikatów, a więc reguły pragmatyki języka. Taka znajomość jest niezbędna do interpretacji siły tzw. aktów mowy.

Zasady (maksymy) konwersacji (współdziałania) sformułowane przez H. P. Grice'a dotyczą ilości, jakości i relewancji przekazywanej informacji oraz sposobu jej komunikowania. Zgodnie z tymi zasadami wypowiedź powinna być na tyle informatywna, na ile jest to niezbędne i nie bardziej informatywna niż jest to niezbędne. Wypowiedź powinna spełniać warunki prawdziwości (być wiarygodna). Powinna być związana z przedmiotem komunikowania, powinna pozwalać na zwięzły, uporządkowany i jednoznaczny sposób wypowiedziania informacji (por. Artowicz, 1997, s. 54; *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 2003, s. 669).

PRAGMATYKA JĘZYKÓW INFORMACYJNO-WYSZUKIWAWCZYCH

Podobnie jak obszar zainteresowań pragmatyki językoznawczej, również zakres badań pragmatyki JIW nie jest dobrze określony. Problematyka badań dotyczących użycia JIW w praktyce dotychczas rzadko podejmowana była zarówno w światowym, jak i w polskim piśmiennictwie poświęconym językom informacyjno-wyszukiwawczym. Nie ma w nim rozpraw analizujących zagadnienie użycia JIW w sposób pogłębiony.

Ogólnie, przez analogię do sposobu rozumienia podstawowych celów pragmatyki lingwistycznej przyjąć można, że przedmiotem badań pragmatyki JIW jest tworzenie charakterystyk wyszukiwawczych dokumentów (ChWD) oraz środki do tego użyte w kontekście działań indeksatorów. Operując metodą analogii, można przytoczone wcześniej reguły konwersacji H. P. Grice'a wraz z ich szczególną interpretacją wykorzystać do opisania reguł pragmatyki JIW.

1. Maksyma ilości (dotycząca ilości informacji w wypowiedzi).

1.1. Zawrzyj w swojej wypowiedzi tyle informacji, ile potrzeba (w danej sytuacji komunikacyjnej). W pragmatyce JIW chodzi o to, by stworzona ChWD była kompletna (zatem indeksowanie powinno być optymalnie szerokie i szczegółowe).

1.2. Nie wprowadzaj do swojej wypowiedzi więcej informacji niż potrzeba. Tworząc ChWD, należy unikać szumu informacyjnego. Charakterystyka powinna być adekwatna w stosunku do treści dokumentu. W przekazywanym komunikacie należy umieścić tyle i tylko tyle (takich i tylko takich) informacji, ile jest potrzebne do osiągnięcia aktualnego celu informacyjnego.

2. Maksyma jakości (dotycząca jakości wypowiedzi).

2.1. Nie mów tego, o czym jesteś przekonany, że jest nieprawdą.

2.2. Nie mów tego, czego nie jesteś pewien.

W odniesieniu do JIW te dwie zasady można sprowadzić do zasady indeksowania mówiącej, że indeksator umieszcza w ChWD jedynie informacje zweryfikowane. W opracowaniu rzeczowym informacje są weryfikowane w procesie ich przygotowywania do umieszczenia w kartotekach wzorcowych.

3. Maksyma związku (dotycząca stosunku do tematyki rozmowy). Niech to, co mówisz będzie relewantne (tj. związane z przedmiotem rozmowy). W tej regule realizowana jest maksyma odniesienia (relewancji). Należy mówić na temat. Chodzi o takie odwzorowanie elementów rzeczywistości, których dotyczy informacja, które pozwolą adresatowi informacji zidentyfikować je (ustalić odniesienie). Komunikat zawierający zbyt dużo informacji jest nieoptymalny i dla nadawcy, i dla odbiorcy. W wypadku odbiorcy dodatkowy koszt stanowi konieczna z jego punktu widzenia operacja selekcji informacji, do której nie zawsze jest pod względem informacyjnym odpowiednio przygotowany, wymaga ona bowiem zastosowania kryteriów wartościowania informacji.

Stosunek do tematyki rozmowy przejawia się również w określonej polityce indeksowania, ustalonej na podstawie oceny potrzeb informacyjnych grup odbiorców. Nadawca po ustaleniu celu konwersacji i rozpoznaniu zasoby wiedzy adresata wybiera strategię komunikacyjną. Następnie ustala, jakie informacje są dla adresata relewantne i przystępuje do formułowania komunikatu. Wymaga to znalezienia w systemie języka, na podstawie własnej

kompetencji językowej wykładników tych informacji i połączenia ich zgodnie z regułami gramatycznymi danego języka w poprawne wyrażenia złożone, frazy, zdania i teksty.

4. Maksyma sposobu (dotycząca sposobu wypowiedzi).

4.1. Unikaj niezrozumiałości w wyrażaniu się. Mówić zrozumiale to używać takich wyrażen, które adresat komunikatu zna. Używana terminologia powinna być dostosowana do kompetencji wyszukiwawczej użytkowników, co oznacza, że indeksator powinien operować przyjętą (skonwencjonalizowaną) terminologią. Należy unikać takich wyrażen i struktur, dla których ujednoznacznienia potrzebna jest odpowiednia informacja kontekstowa lub znajomość określonej rzeczywistości.

4.2. Unikaj wieloznaczności, czyli polisemii, homonimii. W wielu JIW o kontrolowanym słownictwie systemowo przeciwdziała się tym zjawiskom: w przypadku synonimii przez zastosowanie odsyłaczy całkowitych od formy odrzuconej do przyjętej, a w przypadku homonimii przez zastosowanie kontekstu, np. w językach hasel przedmiotowych w postaci dopowiedzeń, wskazujących element rzeczywistości, którego dotyczy komunikat; w przypadku języków typu klasyfikacyjnego homonimię symboli poddziałów analitycznych i syntetycznych rozstrzyga kontekst symboli głównych, których treść determinuje ich interpretację.

4.3. Bądź zwięzły. Aby ChWD spełniała postulat szybkiej i czytelnej informacji, musi być spójna i krótka, nie należy wprowadzać szumu informacyjnego w postaci informacji nierelevantnych. To postulat tworzenia optymalnie szczegółowych ChWD. Należy jednak zadbać, by szczegółowość nie była nadmierna, gdyż może to prowadzić do fałszywej interpretacji,

4.4. Mów w sposób uporządkowany. W ChWD należy zadbać o stosowanie schematycznych zapisów rzeczowych (porządek zapisu wyrażen JIW o gramatyce pozycyjnej). W pragmatyce JIW z powyższą zasadą wiąże się idea stosowania analogicznych i jednolitych wzorców dla tych samych treści.

W piśmiennictwie bibliotekoznawstwa i informacji naukowej do kwestii pragmatyki JIW w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX w. odniósł się W. J. Hutchins, podkreślając znaczenie czynników pragmatycznych w tworzeniu komunikatów zdaniowych (Hutchins, 1978, s. 89-106). Według niego w pragmatycznym opisie JIW mieści się badanie zasad wyznaczania i wykorzystania w praktycznym indeksowaniu struktury paradygmatycznej oraz relacji syntagmatycznych. Poprzez słownictwo danego języka dociera się do struktury paradygmatycznej JIW, np. do wyrażen danego JIW umieszczonych w kartotekach wzorcowych (wyrażenia danego języka są powiązane relacjami paradygmatycznymi identyczności, ekwiwalencji, zawierania się i kojarzenia). Natomiast relacje syntagmatyczne są relacjami między elementami tekstu, które mają odwzorowywać istotne zależności między przedmiotami treści indeksowanych dokumentów.

Działania pragmatyczne, czyli celowe, zdeterminowane są przez cztery kryteria:

– kryterium racjonalności określające zasady rozumienia sensu i normy poznania oraz oceniające sensowność ludzkiego działania i rozumienia kontekstu; kryterium racjonalności pociąga za sobą wymaganie określenia trwałych wzorców. W JIW są to stałe wzory rozwiązań, czyli szczegółowe reguły pragmatyczne,

– kryterium adekwatności; nadawanie atrybucji adekwatności dokonywane jest przez porównanie bliskości lub podobieństwa z wybranym wzorcem,

– kryterium utożsamiania, które ustala warunki odpowiedniości pomiędzy reprezentacjami i obiektami oraz pomiędzy zdaniami i narracjami a faktami; gdyby tę cechę rozumieć jako cechę oddania treści przez ChWD w stopniu optymalnym, to byłaby ona równa cesze adekwatności ChWD względem treści dokumentu,

– kryterium koordynacji, tj. wyboru celów, a następnie wyboru spośród efektywnych działań celowych; jest to kryterium, które należy brać pod uwagę określając politykę indeksowania przyjętą w danej bibliotece. Działanie jest skuteczne wtedy, gdy zamierzony cel został osiągnięty przez to działanie i gdy podmiot jest z jego efektów zadowolony. Działanie jest skuteczne dla procesu komunikacji, gdy jest dla podmiotu zgodne z tematem zainteresowań, konstruktywne, jasne i proste.

W polskim piśmiennictwie określeniem pragmatycznych zasad dla języków informacyjno-wyszukiwawczych zajmowała się Jadwiga Ćwiekowa (Ćwiekowa, 1988, s. 133-136). Zwróciła ona uwagę na znaczenie kryterium adekwatności i jednolitości przy określaniu postulatów pragmatycznych. Poruszając zagadnienie pragmatyki, odniosła je do użycia warstwy leksyko-logiczno-semantycznej języka haseł przedmiotowych. Autorka ta podkreśliła konieczność posługiwania się wyrazami o prawidłowym zakresie pola semantycznego przy nazywaniu obiektów należących do rzeczywistości pozajęzykowej oraz zapewnienie jednoznaczności strukturalnej i informacyjnej charakterystyk wyszukiwawczych dokumentów. Poprawnie zbudowaną ChWD powinno charakteryzować pole semantyczne nie za szerokie i nie za wąskie, czyli adekwatne.

Odnosząc się do ogólnych zasad użycia JIW, Jadwiga Ćwiekowa podkreśliła znaczenie ujawniania tematów w sposób konsekwentny i czytelny, przejawiający się w tworzeniu dość schematycznych i prostych ChWD. Taki sposób konstruowania zdań JIW jest możliwy przy założeniu istnienia operatywnych i funkcjonalnych reguł gramatycznych oraz kartotek decyzji JIW. Wskazując na wagę stosowania prawidłowej kolejności cytowania grup syntaktycznych, uwypukliła znaczenie reguł gramatycznych w sposób optymalny porządkujących zapis poszczególnych wyrażeń JIW w tekście.

Z przywołanych wcześniej aspektów pragmatyki JIW wiodący jest aspekt optymalnie adekwatnego i optymalnie jednolitego wyrażania treści dokumentu w ChWD. Z tego powodu wszystkie działania służące podniesieniu adekwatności i jednolitości wyrażeń JIW, stosowanych w komunikacji między indeksatorem a użytkownikami zaindeksowanych zbiorów wyszukiwawczych w niniejszym artykule nazwano działaniami pragmatycznymi. Adekwatna i jednolita ChWD, skonstruowana zgodnie z polityką indeksowania danej instytucji, stanowi przyjęty w niej wzorzec (model) ChWD. Problemy wyznaczania adekwatności i jednolitości indeksowania były w różnych aspektach przedmiotem uwagi wielu badaczy języków informacyjno-wyszukiwawczych, jakkolwiek nie były one dotąd wprost wpisywane w zakres badań nad pragmatyką JIW.

ADEKWATNOŚĆ CHARAKTERYSTYK WYSZUKIWAWCZYCH DOKUMENTÓW

Adekwatny to tyle, co zgodny z czymś, dokładnie odpowiadający czemuś. W filozofii poznanie jest adekwatne, gdy jest prawdziwe, w pełni zgodne z rze-

czywistością. Za adekwatne można przyjąć już takie poznanie, które posuwa analizę dostatecznie daleko z uwagi na cel, o który nam chodzi. Poznanie adekwatne jest poznaniem wiarygodnym, jasnym i wyraźnym (Zarnecka-Biały, 2001, s. 149-157).

Według Marii Błaziak adekwatność w opracowaniu rzeczowym oznacza dokładne odzwierciedlenie treści dzieła (Błaziak, 1991, s. 155-175). Wyrażenie JIW adekwatne względem treści książki to takie wyrażenie, którego zakres jest równoważny znaczeniowo zakresowi głównego tematu dzieła wraz z jego ujęciami.

W niniejszym artykule przyjęto, że adekwatna analiza dokumentu powinna być optymalna, czyli posunięta jak najdalej ze względu na cel, który ma być osiągnięty. Uzyskany na podstawie zbyt płytkiej analizy uogólniony opis rzeczowy nie wskazuje adekwatnie dokumentu. Z drugiej strony, zbyt szczegółowy opis rzeczowy może powodować hiperadekwatność. Brak wartościującej selekcji, jak i hiperadekwatność są negatywnymi skutkami niewłaściwej analizy dokumentów i czynnikami utrudniającymi wyszukiwanie informacji.

Adekwatność w odniesieniu do tekstów JIW można zdefiniować jako:

– zgodność z zawartością treściową (1), tj. zgodność semantyczną ChWD względem treści dokumentów,

– zgodność z zawartością treściową (2), tj. relewancję językową,

– zgodność z wzorcem budowy zdania, tj. przestrzeganie zasad gramatycznych,

– zgodność z instrukcją wyszukiwawczą, tj. adekwatność ChWD do instrukcji wyszukiwawczej,

– zgodność z polityką indeksowania przyjętą w danej bibliotece.

Adekwatność treściowa w opracowaniu rzeczowym może zostać osiągnięta, jeśli indeksator w sposób poprawny, abstrahując lub ekstrahując, dokonał rozpoznania materiału do zaindeksowania. Drugim warunkiem osiągnięcia adekwatności jest właściwy dobór słownictwa JIW, z odpowiednią segmentacją na pola znaczeniowe i oznaczeniem relacji, jak również z operatywnymi i funkcjonalnymi regułami gramatycznymi. Zbudowane w ten sposób adekwatne wyrażenie JIW umożliwi użytkownikowi zapoznającemu się z jego treścią podjęcie decyzji, czy ma sięgnąć po dokument pierwotny, ponieważ zawiera poszukiwaną przez niego informację.

Poza opisanymi powyżej działaniami, mającymi na celu osiągnięcie adekwatności treściowej, podejmowane są działania, które mają zapewnić osiągnięcie bądź podniesienie adekwatności formalnej. Twórca ChWD (indeksator) dysponuje nie tylko wiedzą o komunikowanej rzeczywistości, którą chce przekazać odbiorcy, bo uważa, że takie informacje są dla niego relewantne, ale również wiedzą relewantną językowo, a więc taką, która jest relewantna ze względu na konieczność odwzorowania jej w obligatoryjnych w danym języku naturalnym wykładnikach kategorii gramatycznych (np. liczba pojedyncza i liczba mnoga; rodzaj męski, żeński, itd.).

J. Ćwiekowa mówiąc o najistotniejszych postulatach, które należy uwzględnić w procesie opracowania przedmiotowego, mówi o potrzebie uzyskiwania przybliżonego pokrywania się zakresów tematów dzieł z zakresem haseł tematowych katalogu przedmiotowego (por. Ćwiekowa, 1988, s. 143). Adekwatność zakresów jest rzadko osiągnięta, chodzi raczej o formułowanie tematów jak najbliżej „zrównanych” z zakresem opisywanego dzieła. Warunkiem stworzenia adekwatnej ChWD jest przyjęcie założenia, że indeksator jest w stanie wyeliminować subiektywizm z procesu opracowania rzeczowego.

Jest to założenie utopijne, stąd w praktyce przyjmuje się, że ChWD jako wynik pracy indeksatora jest adekwatna na tyle, na ile można subiektywnie w opracowaniu rzeczowym zminimalizować.

Jadwiga Sadowska postuluje rozpatrywanie zagadnienia adekwatności przynajmniej w dwóch aspektach: po pierwsze analizy tekstu; po drugie – formułowania ChWD oraz budowy opisu rzeczowego dokumentu (Sadowska, 1999, s. 21). Poprawna konstrukcja opisu rzeczowego zgodna z zasadami gramatycznymi zapewnia jego optymalne odwzorowanie w systemie informacyjno-wyszukiwawczym (adekwatność do wzoru budowy zdania).

Zgodność ChWD z instrukcją wyszukiwawczą oznacza optymalne zrównanie ChWD z instrukcją wyszukiwawczą, reprezentującą pytanie, sformułowane przez użytkownika końcowego. Osiągnięcie tej zgodności wymaga przede wszystkim, aby gramatyka JIW była możliwie prosta i jednoznaczna, taka, której w trakcie korzystania ze zbioru wyszukiwawczego może się nauczyć użytkownik końcowy.

Adekwatność z punktu widzenia indeksatora nie zawsze jest równa adekwatności z punktu widzenia użytkownika końcowego. Indeksator wie znacznie więcej niż użytkownik końcowy o informacji ukrytej w konstrukcji złożonej, np. konstrukcji „temat – określnik” w języku haseł przedmiotowych. Natomiast użytkownik końcowy, nie znając zasad operowania określnikami w celu precyzyjnego wskazania aspektów i sposobów przedstawienia określonego zagadnienia w treści dokumentu, może w poszukiwaniach poprzestać na wyrażeniu prostym zakładając, że reprezentuje ono tę informację, o którą mu chodzi.

Stopień adekwatności można określić, mierząc szerokość i szczegółowość indeksowania. Niektórzy teoretycy JIW wymieniają dodatkowo miarę głębokości indeksowania. Szerokość, szczegółowość i głębokość indeksowania określają to, na ile precyzyjnie wyrażenia JIW odwzorowują treść dokumentu.

W ujęciu Frederica W. Lancastera szerokość indeksowania wskazuje, na ile wyczerpująco (w jakim zakresie) ChWD stworzona w danym JIW reprezentuje treść dokumentu, czy charakteryzuje ją w sposób pełny czy wybiórczy (Lancaster, 1968, s.77).

Dagobert Soergel szerokością indeksowania nazywa stopień, w jakim pojęcia odnoszące się do dokumentu, a wyrażone przez wyrazy JIW, wyczerpują treść tego dokumentu (Soergel, 1974, s. 6). Stawia znak równości pomiędzy szerokością indeksowania a wyczerpywalnością indeksowania.

Eugeniusz Ścibor i Lucyna Bielicka przez szerokość indeksowania rozumieją odzwierciedlenie treści dokumentów w ChWD w sposób pełny, wyczerpujący z punktu widzenia potrzeb danego systemu (Bielicka i Ścibor, 1981, s. 54).

Szerokość indeksowania jest uzależniona od rodzaju dokumentów stanowiących podstawę indeksowania, a także od wielkości indeksowanego i przeszukiwanego zbioru. Im większy jest zbiór informacyjny, tym szersze powinno być indeksowanie. Indeksowanie szerokie nie zawsze jest pożądane, może ono bowiem powodować wzrost liczby wyszukanych dokumentów nieprzydatnych. Dzieje się tak wskutek wprowadzenia do ChWD wyrażeń JIW nie zawsze dotyczących informacji ważnych z punktu widzenia potrzeb użytkowników danego systemu informacyjnego. Należy dążyć do odwzorowania treści dokumentów w sposób wyczerpujący z punktu widzenia potrzeb użytkowników systemu informacyjno-wyszukiwawczego.

Według *Słownika encyklopedycznego informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych* szerokość indeksowania określa zakres, w jakim odwzorowuje się w ChWD lub instrukcji wyszukiwawczej informacje zawarte w dokumencie lub zapytaniu informacyjnym (Bojar, oprac., 2002, s. 266-267).

Charles T. Meadow szerokością indeksowania nazywa objętość tematyczną (Meadow, 1972, s. 88). Szerokość indeksowania według koncepcji Meadowa koresponduje z liczbą użytych wyrażeń JIW. Szerokość indeksowania zależna jest od poziomu analizy treściowej dokumentu oraz polityki indeksowania stosowanej przez daną bibliotekę.

Z kolei szczegółowość indeksowania określa dokładność, precyzję opisu dokumentów. Osiągnięcie optymalnej szczegółowości indeksowania jest możliwe dzięki istnieniu w słownikach JIW precyzyjnego, szczegółowego słownictwa, nie jest to jednak warunek konieczny. Zgodnie z definicją zaproponowaną przez F. W. Lancastera, zachowanie optymalnej szczegółowości jest możliwe również dzięki wiązaniu wyrażeń prostych w związki wyrazowe o odpowiedniej szczegółowości (Lancaster, 1998, 28-29, 24-25).

Podobna definicja szczegółowości została sformułowana przez D. Soergela. Według autora poziom szczegółowości indeksowania jest zdeterminowany poziomem szczegółowości wyrażeń JIW (Soergel, 1974, s. 6). Jeśli wyrażenie proste JIW nie zapewnia odpowiedniej szczegółowości indeksowania, można ją osiągnąć za pomocą wyrażenia złożonego.

Według *Słownika encyklopedycznego informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych* szczegółowość indeksowania to cecha indeksowania, której miarą jest zamierzony stopień pokrywania się denotacji pośredniej i konotacji pośredniej (odnoszących się do przedmiotów opisywanych w dokumencie) wyrażeń JIW, użytych do indeksowania z denotacją i konotacją wyrażeń języka naturalnego, stanowiących słowa kluczowe indeksowanego dokumentu bądź zapytania informacyjnego przekładane na elementy ChWD lub instrukcji wyszukiwawczej.

L. Bielicka i E. Ścibor postulują używanie elementarnych jednostek leksykalnych najbardziej adekwatnych do treści charakteryzowanych dokumentów, nie wyjaśniając jednak, jak tę adekwatność należy oceniać (Bielicka i Ścibor, 1981, s. 54).

Szczegółowość indeksowania jest zależna od tego, na ile wyrażenia danego JIW są w sensie semantycznym najbliższe wyrażeniom języka naturalnego. Wyrażenia języka naturalnego użyte w tekście dokumentu lub w pytaniu użytkownika najgłębiej bowiem orzekają o obiektach pozadokumentacyjnych stanowiących przedmioty, aspekty lub własności prezentacji treści dokumentów opisywanych i poszukiwanych.

Szczegółowość indeksowania w dużej mierze jest uzależniona od zasobu słownika danego JIW. Jednostki leksykalne JIW, za których pomocą można dokładnie odwzorować treść dokumentu, zapewniają wysoką szczegółowość indeksowania, gdyż precyzyjnie odnoszą się do komunikowanej rzeczywistości. Np. gdy treść książki dotyczy pomarańczy, powinniśmy użyć tematu *Pomarańcza*, a nie *Owoce* lub *Owoce cytrusowe*. Z kolei, gdy treść dokumentu dotyczy czterech gatunków cytrusów: pomarańczy, cytryn, mandarynek, grejpfrutów dopuszczalne są dwa rozwiązania: po pierwsze zastosować można temat uogólniony *Owoce cytrusowe*, po drugie można użyć czterech szczegółowych tematów: *Cytryna*, *Mandarynka*, *Pomarańcza*, *Grejpfrut*. Używając czterech wyżej wymienionych tematów, zachować można wysoki

stopień szczegółowości indeksowania. Z punktu widzenia szczegółowości indeksowania zalecane jest więc drugie rozwiązanie. Dla wielu bibliotek specjalistycznych, w tym wypadku np. rolniczych, takie rozwiązanie jest właściwe. Używając z kolei tematu *Owoce cytrusowe*, dokonujemy uogólnienia. Dla bibliotek uniwersalnych, o takim profilu jak Biblioteka Narodowa, takie rozwiązanie jest uprawomocnione przez przyjętą politykę indeksowania.

Jak wcześniej wspomniano, niektórzy teoretycy wprowadzili dodatkowo termin „głębokość indeksowania”. Posługuje się nim np. Józef Robowski, według którego głębokość indeksowania określa możliwą maksymalną szczegółowość indeksowania i jest ściśle zależna od zamierzonej i/lub zastosowanej maksymalnej liczby stopni podziału kategorii leksykalnych w słowniku JIW (Robowski, 1974, s. 70).

Termin głębokość indeksowania używa też Arkadij I. Czerny, według którego oznacza on stopień szczegółowości ujęcia w charakterystyce wyszukiwawczej dokumentu jego zasadniczego tematu lub przedmiotu, a także towarzyszących tematów lub przedmiotów (Czerny, 1981, s. 25).

Według Charlesa T. Meadowa głębokość indeksowania wskazuje, jak wiele informacji podano o każdym zagadnieniu (Meadow, 1972, s. 88).

Szerokość indeksowania, szczegółowość indeksowania czy głębokość indeksowania zależą od potrzeb informacyjnych użytkowników systemu informacyjno-wyszukiwawczego oraz od możliwości JIW w zakresie jego funkcji semantycznej wyznaczającej pola znaczeniowe jednostek leksykalnych danego języka oraz jego paradygmatykę. Dokument scharakteryzowany jest właściwie, jeśli przestrzegane są w jednakowym stopniu miary szerokości i szczegółowości indeksowania.

J. Sadowska mówiąc o braku w metodyce JIW wyraźnych zasad, które ograniczałyby swobodę wyboru szerokości i szczegółowości (głębokości) indeksowania przypomina, iż w teorii JIW obowiązuje zasada, którą nazywa zasadą wyczerpywalności przedmiotowej, tj. wskazania wszystkich ważnych przedmiotów i zasada zgodności zakresowej przedmiotu, tj. wyrażenia przedmiotu zgodnie z zakresem tematycznym przyjętym przez autora dzieła (Sadowska, 2003, s. 210-211).

JEDNOLITOŚĆ CHARAKTERYSTYK WYSZUKIWAWCZYCH DOKUMENTÓW

Przez jednolitość rozumie się systematyczne stosowanie tych samych reguł, ciągłość i konsekwencję w postępowaniu. Jednolitość jest osiągnięta przez działanie zgodne z zasadniczym planem. Stawia się znak równości pomiędzy jednolitością a uczynieniem czegoś spójnym, jednakowym (*Słownik wyrazów obcych*, 1997, s. 1146). W pragmatyce JIW należy przyjąć, że cechą charakterystyczną sformułowanych w danym JIW charakterystyk wyszukiwawczych powinna być jednolitość zastosowanych rozwiązań.

Jednolitość w opracowaniu rzeczowym jest osiągnięta przez spójność i konsekwencję w opracowaniu rzeczowym. Zdaniem F. W. Lancastera spójność i konsekwencja ChWD są zależne od (Lancaster, 1998, s. 65):

- liczby terminów użytych w ChWD,
- stopnia, w jakim w ChWD stosowane jest kontrolowane słownictwo, tj. słownictwo pobrane z kartotek wzorcowych,

– podejmowanych prób niwelowania rozbieżności interpretacyjnych; może być bowiem tak, że dwaj indeksujący zgadzają się co do tego, że dokument dotyczy określonego zagadnienia, ale nie zgadzają się co do jego aspektu, ujęcia,

– ustalenia, jakie interesy decydują o określonym sposobie indeksowania; różne grupy indeksujących mają różne interesy, np. inaczej indeksują ten sam dokument pracownicy biblioteki specjalistycznej, inaczej – pracownicy biblioteki ogólnej; decyzje określające sposób postępowania wynikają z przyjętej polityki indeksowania,

– różnego podejścia indeksujących, stosujących różne metody, wywodzących się z różnych szkół,

– długości indeksowanego dokumentu; im krótszy tekst poddawany jest analizie, tym zachowana jest większa konsekwencja.

W teorii JIW nie można jednolitości utożsamiać z unifikacją. Nie może być mowy o pełnej unifikacji tworzonych ChWD. To nie jest proces tworzenia zwartej całości z elementów nie różniących się między sobą. Nie ma dokumentów nie różniących się między sobą, może poza kolejnymi wydaniem tego samego dzieła bez uzupełnień.

Jednolitość indeksowania uważana jest za podstawowy warunek zapewnienia wysokiej efektywności wyszukiwania, szczególnie – uzyskania wysokiego poziomu kompletności wyszukanego zbioru relewantnych dokumentów. W stawianym postulacie jednolitości chodzi o zastosowanie jednolitych reguł opracowania rzeczowego, tj. o ujednoczenie opisów rzeczowych poprzez stworzenie zestawu decyzji do opisu dokumentów podobnych pod względem zakresu treściowego. Należy pamiętać, że dążenie do jednolitego sposobu wyrażania charakterystyk treściowych jest możliwe tylko w pewnych grupach przypadków, dla których formułuje się szczegółowe wzorce.

Olgierd Ungurian jednolitość indeksowania dokumentów o tematyce interesującej użytkownika uznał za warunek wyszukiwania możliwie kompletnej dla danego zbioru informacji tematycznej (Ungurian, 1976, s. 104). Skonstatował, że znacznie większy wpływ na sprawność wyszukiwania informacji ma jednolitość indeksowania niż logiczność umiejscowienia danego znaku językowego oraz forma graficzna (Ungurian, 1976, s. 70).

Arkadij I. Czerny zwrócił uwagę na fakt, że chociaż sformalizowane procedury indeksowania nie zapewniają adekwatnego indeksowania dokumentów, to warunkują bądź usprawniają jednolite indeksowanie (Czerny, 1978, s. 119).

Również sformułowane przez Adama Łysakowskiego pojęcie „skupianie tematyczne” („redukcja tematów”) zawiera się w pojęciu jednolitości. Aby uniknąć zbędnego rozpraszania dokumentów o podobnej tematyce, A. Łysakowski postulował skupiać pojęcia równe i bardzo do siebie podobne w określonych miejscach zbioru wyszukiwawczego (katalogu przedmiotowego). Miał to być katalog przedmiotowy o konstrukcji wyszczególniającej i skupiającej, prezentujący analityczno-syntetyczny przegląd piśmiennictwa. Zabiegiem przeciwdziałającym rozpraszaniu haseł w katalogu miał być właśnie ów zabieg redukcji tematów (Łysakowski, 1928, s. 163-164), który jest realizowany:

– w drodze eliminacji synonimii; zostaje przyjęte jedno obowiązujące wyrażenie JIW; od jego form synonimicznych robione są odsyłacze,

– drogą redukcji pojęć pokrewnych i przeciwstawnych; A. Łysakowski uzasadniał to tym, że niektóre pojęcia są stale i tak blisko związane, że lepiej odzwierciedlić je jednym tematem niż rozpraszać pod różnymi tematami.

PODSUMOWANIE

W opracowaniu rzeczowym tyleż samo, co o identyfikację w zbiorze informacyjnym dba się o jednolitość. W postulatach jednolitości znajduje się ponadto wymaganie określenia trwałych wzorców. Wzorce takie powinny charakteryzować się wysoką odpowiedniością pomiędzy reprezentacjami a obiektami, właściwie skoordynowanymi w procesie tworzenia adekwatnych i jednolitych ChWD. Brak zasady (wzorca) stwarza szansę na powstanie większej liczby rozwiązań, które powodują rozbieżność i niejednolitość w zbiorze wyszukiwawczym. Tworzone są zatem wzorce postępowania ChWD służące zmniejszeniu wieloznaczności interpretacyjnej i poprawności formalnej. Ich celem jest zapewnienie powtarzalności i konsekwencji w tworzonych ChWD.

Jednolitość jako cel działań indeksatora stawiana jest na równi z postulatem adekwatności w opracowaniu rzeczowym. W osiągnięciu jednolitości pomagają także przestrzeganie zasady analogii i podobieństwa, tj. odnoszenie się do wcześniej stworzonych ChWD. W ten sposób budowane są nie tylko poprawne, ale również symetryczne, powtarzalne i spójne ChWD. Ustalono, że pragmatyka JIW jest wypadkową mniej bądź bardziej udanych działań mających na celu zachowanie adekwatności i jednolitości indeksowania.

BIBLIOGRAFIA

- Artowicz, Elżbieta (1997). *Reprezentacja wiedzy w systemie informacyjno-wyszukiwawczym: zagadnienia relewancji*. Warszawa: Wydaw. SBP.
- Austin, John L. (1993). *Mówienie i poznawanie*. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Bielicka, Lucyna Anna; Ścibor, Eugeniusz (1981). *Wprowadzenie do teorii języków informacyjnych*. Warszawa: CİNTE.
- Błaziak, Maria (1991). Hasło przedmiotowe a adekwatny opis przedmiotowy. *Zagadnienia Informatyki Naukowej*, nr 1, s. 155-175.
- Bojar, Bożenna, oprac. (2002). *Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*. Warszawa: Wydaw. SBP.
- Czerny, Arkadiusz I. (1981). *Teoria wyszukiwania informacji*. Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe.
- Czerny, Arkadiusz I. (1978). *Wstęp do teorii wyszukiwania informacji*. Warszawa: OIN PAN.
- Ćwiekowa, Jadwiga (1988). *Opracowanie tematyczne piśmiennictwa*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (2003). Wrocław: Zakład Narod. im. Ossolińskich.
- Encyklopedia Popularna PWN* (1999). Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Encyklopedia PWN* [online] (2007). Wydawnictwo Naukowe PWN S.A. [dostęp: 15.04.2007]. Dostępny w World Wide Web: <<http://encyklopedia.pwn.pl>>.
- Lancaster, Frederic W. (1968). *Information retrieval system*. New York: Wiley.
- Lancaster, Frederic W. (1998). *Indexing and abstracting in theory and practice*. London: Library Association Publishing.
- Łysakowski, Adam (1928). *Katalog przedmiotowy*. Cz. 1. Teoria, Wilno: Tow. Przyjaciół Uniw. Biblioteki Publ. w Wilnie.
- Meadow, Charles T. (1972). *Analiza systemów informacyjnych*. Warszawa: Wydaw. Naukowo-Techniczne.
- Robowski, Józef (1974). *Języki deskryptorowe. Analiza porównawcza języków deskryptorowych i innych języków informacyjnych*. Warszawa: IINTE.
- Sadowska, Jadwiga (1999). Adekwatność haseł przedmiotowych a funkcja informacyjna systemu. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. s. 21-30.
- Sadowska, Jadwiga (2003). *Język haseł przedmiotowych Biblioteki Narodowej. Studium analityczno-porównawcze*. Warszawa: BN.

- Słownik wyrazów obcych* (1997). Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Soergel, Dagobert (1974). *Indexing languages and thesauri: construction and maintenance*. Los Angeles: Melville Pub. Co.
- Sokołowski, Krzysztof (2004). *Metajęzyk a podmiotowość*. Słupsk: Wydaw. PAP.
- Ungurian, Olgierd (1976). *Elementy teorii języków informacyjnych*. Warszawa: OIN PAN.
- Żarnecka-Biały, Ewa (2001). Uwagi o pojęciu adekwatności. *Prakseologia*, nr 141, s. 149-157.

JOLANTA HYS
National Library of Poland
e-mail: j.hys@bn.org.pl

THE CONCEPT OF PRAGMATICS IN THE THEORY OF INFORMATION RETRIEVAL LANGUAGES

KEYWORDS: Linguistic pragmatics. Information retrieval language. H. P. Grice's theory of conversation. Criteria of pragmatic activities. Indexing adequacy. Indexing consistency.

ABSTRACT: Pragmatics of information retrieval (IR) languages as a sub-domain of natural language pragmatics has not been studied yet in depth. The author provides a brief discussion of the concept of linguistic pragmatics, attempts to define the pragmatics of information retrieval languages and describes two key concepts: adequacy and consistency of IR language application.

Artykuł wpłynął do redakcji 10 października 2008 r.